

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СТОСУНКИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У статті розглянуто дискусійні питання інтерпретації українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни на західноукраїнських землях, зокрема на Волині і в Галичині, які по-різному трактуються в Україні й Польщі, висловлено методологічні засади підходу до оцінки “важких” питань минулого та їх значення для формування суспільної свідомості українців і поляків.

Ключові слова: українсько-польські стосунки, Друга світова війна, Волинь, Галичина, історіографія.

Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни наприкінці ХХ і на початку ХХІ століть дивним чином вийшли на один із перших планів у взаєминах двох сусідніх і незалежних держав та народів, передусім через малознаний світовій громадськості, але досить вразливий для пам’яті старших поколінь поляків і українців, конфлікт національних інтересів двох народів на Волині і в Галичині – на “кресах” за польською термінологією і західноукраїнських землях – за українською. Література, а передусім публіцистика з цієї тематики нараховує сотні, якщо не тисячі публікацій¹. Автору цього нарису теж доводилось неодноразово торкатися вказаної проблематики².

¹ У цьому нарисі назвемо лише деякі останні монографічні праці з цієї тематики, в яких зацікавлені можуть знайти ширшу бібліографічну інформацію: *Żupański A.* Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu / A. Żupański. – Toruń, 2006; *Filar W.* Wydarzenia wołyńskie 1939–1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / W. Filar. – Toruń, 2008; *Iljuszyn I.* UPA i AK: konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945) / I. Iljuszyn. – Warszawa, 2009 (укр. версія: *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Ільюшин. – Київ, 2009); *Motyka G.* Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / G. Motyka. – Kraków, 2011; *В’ятрович В.* Друга польсько-українська війна 1943–1947 / В. В’ятрович. – Київ, 2012; *Калішук О.* Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурси / О. Калішук. – Львів, 2013; *Motyka G.* Wołyń’43 / G. Motyka. – Kraków, 2016; *В’ятрович В.* За лаштунками “Волині-43”. Невідома польсько-українська війна / В. В’ятрович. – Київ, 2016 та ін. Повнішу бібліографію української літератури див.: Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни: матеріали до бібліографічного покажчика / [укладач О. Калішук]. – Львів; Луцьк, 2007. – 108 с.

² Див.: *Зашкільняк Л.* Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939–1944 роках: міжнародний конфлікт чи неоголошена війна? / Л. Зашкільняк // *Polska, Słowacja, Europa Środkowa w XIX–XXI wieku. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Ewie Orlof* / [pod redakcją Jana Pisulińskiego, Elżbiety Rączy, Krzysztofa Żarny]. – Rzeszów, 2011. – S. 310–320; *Його ж.*

Після схвалення влітку 2016 р. представницькими органами влади Республіки Польща (сеймом і сенатом) постанов щодо річниці “Волинського злочину”³ історична проблематика залишила кабінети істориків і набула політичного звучання, стала одним із чинників зростання напружень у відносинах сусідніх народів. І хоча на сьогодні історики обох країн зробили чимало для з’ясування минулого, між дослідниками постали серйозні розбіжності в баченні давніх подій. Чи не найбільш “гарячою точкою” розбіжностей, які існують між українською і польською сторонами, є питання українсько-польських стосунків на Волині у 1943 і, частково, 1944 р., де вони набули особливо кровопролитного характеру й супроводжувалися численними жертвами серед цивільного населення. В полі зору громадськості, передусім польської, зокрема після падіння тоталітарних режимів і утворення незалежних посткомуністичних держав, опинилися суворо цензуровані раніше питання українсько-польських відносин, “антипольської акції” українського національно-визвольного руху під проводом Організації українських націоналістів С. Бандери (ОУН-Б) та Української повстанської армії (УПА) на Волині і в Галичині в 1943–1944 рр.

Цей матеріал не є аналізом або спробою підсумувати здобутки сучасної історіографії – як української, так і польської чи світової – у вивченні та оцінці проблематики українсько-польських стосунків у ХХ столітті. Йдеться передусім про методологічні аспекти підходу до розуміння “важких” або “складних” історичних питань українсько-польських взаємин у ХХ столітті та способів їх інтерпретації в сучасних умовах. Перед спробою їх розгляду треба зробити декілька зауваг у вигляді вихідних тез цього тексту.

Перше. Вивчення проблем взаємовідносин двох суб’єктів історичного процесу обов’язково передбачає урахування поглядів представників цих суб’єктів. У даному випадку йдеться про дві спільноти – українську і польську, що реалізували певні суспільно-політичні ідеї. Таким чином, йдеться про урахування існування погляду “іншого” і сприйняття цього “іншого” як суб’єкта. Найскладніше в таких випадках говорити про “свіжу” історію або минуле, коли ще залишаються емоційно налаштовані свідки відбулих подій. Доцільно згадати слова знаного дослідника соціальної пам’яті М. Гальббакса про те, що історія перебуває в послідовному зв’язку з пам’яттю – там, де “згасає” пам’ять (минуле не переживається), місце пам’яті займає історія, *історія розпочинається в цілому тільки там, де закінчується традиція і зникає суспільна*

Волинь, Галичина: суперечки навколо українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни // Відгомін Волинської трагедії в історичній пам’яті польського та українського народів: монографія / [редкол.: В.Ф. Солдатенко та ін.]. – Київ, 2013. – С. 142–154; *Його ж.* Волинь, Галичина: спори навколо українсько-польських відносин у роки Другої світової війни // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2014. – Вип. 7. – С. 164–184 та ін.

³ Сенат і Сейм РП ухвалили постанови, в яких назвали дії українських націоналістів під час українсько-польського конфлікту в 1943–1944 рр. “геноцидом” польського народу. Див.: “Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 czerwca 2013 r. w 70. rocznicę Zbrodni Wołyńskiej” [Електронний варіант]. – Режим доступу: <https://www.senat.gov.pl/prace/senat/posiedzenia/tematy,47,1.html>; “Uchwała sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1943–1945”. – Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=625>.

пам'ять⁴. Тобто, новітні події перед тим, як стати “історією”, повинні пройти певний період “охолодження” емоцій і розширення погляду на них за рахунок візій “іншого”. Треба наголосити, що збільшення часової ретроспективи призводить до зменшення суб’єктивності погляду.

Друге. Наукова історія не є переписуванням джерел. Вона є їх інтерпретацією, яка здійснюється фаховим істориком із метою досягнення наукового образу минулого та його наукового пояснення. Самі історичні факти не несуть наукового пояснення, а лише підставу для такого. При цьому історик не є і не може бути нейтральним спостерігачем минулих подій, як би він цього не прагнув. Він завжди є носієм інтересів і представником певної культурної формації, яку представляє його спільнота. Тому ключовим моментом в інтерпретації минулого завжди залишатиметься соціально-культурна ідентифікація історика і, як наслідок, знову ж таки питання ставлення до “іншого”.

Третє. У зв’язку з вище сказаним значно зростає соціальна роль історика в складному лавіруванні між “знаю, уявляю і промовляю (створюю тексти)”. Він, як і лікар, повинен добре усвідомлювати наслідки своїх тверджень, котрі зачіпають інтереси багатьох людей і спільнот. І тут важливо пам’ятати лікарський канон *non nocere* (“не нашкодь”). Історія і соціальна пам’ять завжди містять численні міфи і стереотипи, спогади і переживання, які окреслюють хиткі межі між добром та злом для себе (і своєї спільноти) й “іншим” (іншою спільнотою). На жаль, історія, як уся багатоманітність і невичерпність історичних фактів, завжди залишає можливість її інструментального використання у вузьких групових інтересах. Один зі знаних європейських дослідників історичної пам’яті Жорж Мінк нещодавно писав: “Європу наскрізь пронизують сліди давніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Досвід показує, що їхня реактивація завжди можлива, попри різні форми їхнього розв’язання в минулому. Історія переносить себе у теперішність, відбувається мобілізація різних дієвців (акторів – Л. З.), постраждалих груп населення або інших знедолених груп, про яких забули в післяконфліктних угодах або змусили мовчати. Виходячи з цієї реалії, різні зацікавлені групи, політичні партії чи держави створюють собі пам’ятеві ресурси й залучають до свого репертуару дій історизувальні стратегії для того, щоб “повернути в ужиток” образи “болісних” минувшин у своїх поточних політичних іграх”⁵. Тому важливо прискіпливо і критично ставитись до метафоричних “образів” і “уявлень”, які запозичаються істориком із арсеналу (словника) минулих подій – вони завжди віддзеркалюють емоційну й заангажовану (упереджену через участь у цих подіях) реакцію сучасників на самі події.

Четверте. Варто визначити важливе питання: яку мету ми переслідуюмо у науково-історичному осмисленні українсько-польських стосунків, котрі у ХХ столітті часто набували характеру конфліктних? На мою думку, цією метою є визначення і пояснення причин і наслідків конфліктних ситуацій не заради самих конфліктних ситуацій та їх правової чи політичної оцінки, оскільки це ситуації минулого, далекого чи близького, а, виходячи зі сучасної ситуації та її експонування, у ближче і далі майбутнє.

⁴ Думка наведена за: *Assmann J. Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych / J. Assmann; przekład A. Kryczyńska-Pham; wstęp i redakcja naukowa R. Traba. – Warszawa, 2008. – S. 58–60 passim.*

⁵ *Мінк Ж. Вступ. Європа та її “болісні” минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі / Ж. Мінк // Європа та її болісні минувшини / [автори упоряд.: Жорж Мінк і Лора Неймайер у співпраці з Паскалем Боннарор]. – Київ, 2009. – С. 37.*

Тому жодна з конфліктних ситуацій, які мали місце серед певних частин українців і поляків у першій половині ХХ ст., не може розглядатись і оцінюватись ізольовано від іншої. Адже ланцюг цих конфліктів, що в модерний час розпочався від Першої світової війни, мав продовження і наслідки. Значить, важливо розглянути увесь цей ланцюг. Однак завжди виникає риторичне запитання: коли ми концентруємо увагу на конфліктних ситуаціях, то чи не призводить це до спотворення історичного минулого та його представлення у виключно негативному світлі?

П'яте. На сьогодні нагромаджено значний обсяг історичних джерел та історіографії з українсько-польських стосунків у ХХ ст., який дозволяє реконструювати події майже кожного населеного пункту та провідних осередків політичного життя українців і поляків. Ці студії доцільно продовжувати. Але нагромаджений матеріал вже сьогодні дає можливість створювати певні історіографічні синтези, засновані на виявленні та узагальненні сутнісних рис та характеристик вказаних взаємин. Синтезуючий погляд так чи інакше повинен відволікатися від другорядних, можливо й дуже важливих із погляду окремої людини чи групи обставин, окреслюючи головне й суттєве. Ширший інтерпретативний погляд на події та явища має важливіше значення саме для сьогодення і майбутнього.

У ХХ століття обидва народи – український і польський – увійшли як поневолені й розділені тогочасними імперіями. Кращі представники української та польської інтелектуальної еліти впродовж ХІХ ст. сформували програми національного визволення і утворення самостійних держав. Проблема полягала в тому, що польські політики, виходячи з “історичного права”, бачили майбутню незалежну Польщу майже виключно в кордонах Речі Посполитої 1772 р. Зберігаючи вірність ідеї відбудови “історичної” Речі Посполитої, як головного змісту усього польського національного руху кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., польські політики ставили вірність традиції понад історичні та політичні реалії, залишалися в полоні стійких національних міфів, котрі, хоча й служили підсиленню патріотизму населення, але суперечили новим суспільно-політичним умовам життєдіяльності поляків.

Польський політикум применшував, часто й ігнорував український національно-визвольний рух, який на початку ХХ ст. вже сформувався і організаційно, і політично. Особливо активно він виступав у Галичині під владою Австро-Угорщини⁶. Однак формування і дозрівання українського національного руху, його “претензії” на частину державно-політичного спадку Речі Посполитої, “витискання” поляків не тільки з Правобережної України, але й з “польського П’ємонту” в Галичині боляче сприймалося польським населенням, особливо міським, зустрічали опір і протидію польських політичних кіл.

⁶ Народна програма // Діло. – Львів. – 1895. – 24 грудня. Ідея поділу Галичини на дві етнічні частини народилася ще 1848 р. у середовищі діячів Головної Руської Ради, яка виступила представником інтересів українського (руського) населення під час революційних подій у Львові. Пізніше українські провідники зняли цю ідею з політичної програми, сподіваючись на порозуміння з поляками у прагненні розширення самоврядних прав провінції. Невдача з проведенням чергової спроби порозуміння – “нової ери” – спонукала українців знов рішуче поставити вимогу поділу Галичини: *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 32–39.

Нагромаджені українсько-польські суперечності отримали свій вихід в період завершення Першої світової війни, коли в практичну площину стала справа відбудови національних держав на руїнах тогочасних імперій. Склалась настільки складна ситуація, що польські політичні чинники виступили як ворогами, так і союзниками українських визвольних змагань. У 1918–1919 рр. вони збройно виступили проти ЗУНР і УГА в Галичині, а невдовзі, у 1920 р., стали союзниками УНР у боротьбі з більшовицько-російською агресією. Обидві війни, за образним виразом польського історика М. Козловського, є “Піровою перемогою” для Польщі, оскільки викопали величезну прірву між українцями й поляками – “природними сусідами і союзниками”⁷ і, крім того, слід додати, різко поглибили розбіжності та конфлікти всередині українського національного табору. Адже 1920 р. уряд Української Народної Республіки під проводом С. Петлюри підписав із Польщею відомий Договір і Військову конвенцію, за якими території Східної Галичини, Західної Волині, Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини залишалися за Польщею. Західноукраїнське населення та політичні партії не сприйняли і не визнали рішення уряду УНР про залишення цих земель у складі Польщі. Для них це означало продовження непримиренної боротьби за незалежність, а Польща, за таких умов, виступала “агресором” і “загарбником”, який знищив важливий твір українського народу – Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР)⁸.

Подальші події показали, що мирне співіснування поляків та українців в одній державі є під питанням. Загальний настрій і українського, і польського населення у міжвоєнний період характеризувався збереженням взаємної упередженості та емоційної ненависті, незважаючи на неодноразові спроби окремих осіб із двох сторін досягти українсько-польського компромісу. У Галичині та на Волині вони підсилювалися недолугою політикою польських урядів та адміністрації, котрі за жодних обставин не погоджувалися на надання українцям територіальної автономії, як це було передбачено міжнародними умовами збереження тимчасового контролю Польщі над західноукраїнськими землями⁹. Можна припустити, що виконання Польщею міжнародних зобов’язань щодо Галичини і впровадження тут територіальної автономії було б важливим розв’язанням українсько-польських суперечностей на тому етапі, оскільки створювало підстави дійсного політичного співробітництва на засадах утворення в майбутньому незалежної України, до якого поляки вдалися б не стільки деклараціями, скільки реальними діями. Не випадково один із активних прихильників польсько-українського порозуміння граф Я. С. Лось у листі до львівського воєводи Ружнецького в серпні 1932 р. писав, що для досягнення згоди між українцями й поляками треба

⁷ Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919 / M. Kozłowski. – Kraków, 1990. – S. 105–106.

⁸ Гудь Б. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. / Б. Гудь, В. Голубко. – Львів, 1997. – С. 54–59.

⁹ Згідно з рішеннями Найвищої Ради Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р., а потім і постанови Ради Послів Ліги Націй від 14 березня 1923 р. Польща зобов’язувалася запровадити автономію в Галичині. Див.: Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин / О. Красівський. – Київ, 1998. – С. 129–130, 253–254; Zaks Z. Galicja Wschodnia w polskiej polityce zagranicznej (1921–1923) / Z. Zaks // Z. Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. – Warszawa, 1971. – Т. 8. – С. 29–32; Pisuliński J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923 / J. Pisuliński. – Wrocław, 2004. – S. 392–397 i in.

“викорінити шовінізм з польського суспільства, яке на 75 відсотків ним заражене”¹⁰. Причини такого стану досить добре висвітлені в історичній літературі, і ми не будемо на них докладно зупинятися¹¹.

Загальна поразка українських національно-державницьких змагань, антиукраїнська політика більшовиків в УРСР, антиукраїнські заходи польських органів влади в Галичині та на Волині, а також невдачі в досягненні компромісу з українськими поміркованими діячами після 1923 р. спричинили виникнення радикального крила українського національно-визвольного руху в особі Організації Українських Націоналістів (ОУН), яке зробило ставку на “революційний” сценарій визволення України з-під більшовицької окупації і польського панування. До нинішнього часу серед частини польської громадськості та істориків зберігається нерозуміння причин радикалізації українського національно-визвольного руху в умовах поширення тоталітарних ідеологій і методів вирішення суспільних проблем. Проте, як могли реагувати на знищення української державності представники національно свідомих кіл українства? Логічна відповідь: так само, як і польські після нападу на них гітлерівської Німеччини.

Передвоєнні дії польського уряду хоча й були спрямовані на посилення національної безпеки, зокрема на кордонах, але аж ніяк не могли виправдати їх антиукраїнського характеру. Ліберально-демократичні кола українського табору Галичини (Українське Національно-Демократичне Об'єднання, Українська Народна Обнова та ін.) змушені були в черговий раз визнати невдачу спроб орієнтуватися на порозуміння з поляками в очікуванні реального врахування “українського чинника” їхньої політики: загальні елементи політики Ю. Пілсудського щодо підтримки незалежної України за Збручем жодним чином не узгоджувалися з придушенням українського національного руху в Галичині і на Волині. У галицькому і волинському українському суспільствах під впливом радикальних націоналістів зріла “остання” надія опори на Німеччину, що здатна поставити на коліна обидвох агресорів – Польщу та Росію (СРСР), котрі у 1918–1921 рр. поділили між собою Україну.

Коли розгорілася Друга світова війна, політичні впливи ліберальних і демократичних сил українського національного руху виявилися повністю дискредитованими, а політичні акції радикальних націоналістів різко пішли вгору, оскільки війна ставила на порядок денний “продовження політики збройною силою” і реалізацію “революційного сценарію”.

Українсько-польський конфлікт на південно-східних землях колишньої Польської Республіки (західноукраїнських) в роки Другої світової війни сьогодні відображений у численній науковій, публіцистичній і мемуарній літературі, написаній багатьма науковцями, учасниками й свідками тих подій. Спеціалістам ця література добре відома (див. посилання № 1).

Після початку демократичних перетворень у Польщі наприкінці 1980-х років, ліквідації цензури почалося масове заповнення “білих плям” польської та української

¹⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie. Sygnatura Łoś. – V-1. – Т. 1. – К. 52.

¹¹ Цих питань у своїх працях торкалися польські дослідники А. Хойновський, Т. Пьотркевич, Е. Папезинська-Турек, Р. Тожецький, С. Степень, Є. Томашевський, М. Сівіцький, Е. Коко, а також українські – В. Кучабський, І. Лисяк-Рудницький, С. Томашівський, Ю. Сливка, М. Швагуляк та інші.

новітніх історій в обох країнах. В Україні більша увага була приділена і продовжує приділятися розкриттю й усуненню російсько-імперських і радянсько-комуністичних стереотипів, згідно з якими “українців не було і немає”, а вигадані українці були і є “агентами західних країн”, передусім Німеччини, а тепер уже США. У Польщі ж, зокрема, починаючи з 2000-х років, почала зростати хвиля антиукраїнських виступів із метою перевести в центр сучасних українсько-польських відносин проблему “невирішеності” історичної спадщини, зокрема т.зв. “Волинської різни” поляків 1943–1944 рр. Вона повинна була знайти якщо не юридичне, то принаймні політичне вирішення – загальне вибачення української сторони за “злочини ОУН-УПА” на Волині (і в Галичині та Холмщині, Надсянні, Підляшші) і, що важливо, визнання ОУН і УПА “злочинними організаціями”¹². Таке одностороннє трактування українсько-польських стосунків на пограниччі в період світової війни мало і продовжує мати політичний характер. Воно спрямоване не на сучасне і майбутнє, а на реставрацію минулого в його негативних проявах. “Історичні образи” ще живих польських свідків подій спричинили певний відкат у ставленні до українців та України наприкінці першого і першій половині другого десятиріччя ХХІ ст. і вилились у згадувані сенатські та сеймові 2013–2016 рр. щодо “Волинської трагедії”. Замість холодного і зваженого аналізу давніх подій, з’ясування їх причин та характеру частина польських істориків і громадськості піддалась емоційним впливам у намаганні звинуватити український національно-визвольний рух у всіх злочинах, вчинених в регіоні Центрально-Східної Європи, а насамперед у “вирізуванні” й “депортації” польського цивільного населення Волині та Галичини.

Такий підхід абсолютно ігнорує здобутки сучасної української історіографії і, зокрема, зневажає суб’єктність України, її національні інтереси в сучасному світі. Не кажучи вже про звичайну наукову порядність тих, хто береться за перо. Фактично пішли в небуття певні здобутки українських і польських істориків під час роботи 13-ти наукових семінарів “Україна – Польща: важкі питання” (1997–2008)¹³. Якщо відомий фактичний матеріал вже достатньо рельєфно окреслює передумови, характер, сутність і наслідки українсько-польського зіткнення (конфлікту) на Волині і в Галичині під час світової війни, то його інтерпретація значно різниться, що цілком нормально для науки. Треба відзначити й важливий інтерпретаційний наслідок дискусій фахових дослідників минулої: і українські і польські історики прийшли до переконання й підтвердили його в спеціальних “протоколах узгоджень і розбіжностей”, які приймалися на кожному семінарі, а саме – що ОУН і УПА були українськими національно-визвольними формаціями, а не “бандами” і “колаборантами”, а також той факт, що в 1943 р. мала місце “антипольська акція ОУН і УПА” на Волині, а потім і в Галичині, яка передбачала “усунення” (“витіснення”, “переміщення”) польського населення з теренів українсько-польського пограниччя (або колишніх польських “кресів”) і внаслідок якої були значні жертви серед цивільного польського та

¹² О. Калишук Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині... – С. 296–308 та ін.

¹³ Про хід і результати регулярних семінарів українських і польських істориків, що відбувалися в 1997–2008 роках, див.: Polska–Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1997–2009. – Т. 1–11 (Українська версія матеріалів семінарів: Україна–Польща: важкі питання. – Варшава; Луцьк 1998–2006. – Т. 1–10). Підсумовуючи пророблену роботу, польські історики видали окремий том: Polska–Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945). – Warszawa, 2003 та інші видання.

українського населення. Вже тоді у деяких учасників семінарів склалося враження про “українсько-польський конфлікт” 1943–1944 рр. на “східних землях колишньої Речі Посполитої”, або західноукраїнських – в українській інтерпретації, а не про одностороннє “вирізування польського населення”. Зрештою, названий термін був найбільш поширеним і в публіцистиці, хоча до нього додавали й про “трагедію цивільного населення під час цього конфлікту”, про жертви, яких могло б не бути. Тоді ж прозвучало й визначення “збройного конфлікту” як “українсько-польської війни” з варіаціями “міжетнічної”, “міжнаціональної”, “громадянської”. Не всі історики поділяли такі визначення, але все ж таки головним підсумком 13-ти семінарів став образ політичного й воєнного зіткнення (“конфлікту”, “війни”?) двох *рівноправних* сторін – польського руху опору й українського національно-визвольного руху. (Термін “протистояння”, який часом уживається учасниками дискусій, на мою думку, не надається до окреслення тогочасних подій, тому що в даному випадку не йдеться про пасивні дії з обох сторін – “стояння”, а власне про “діяння”). І це, на наш погляд, було значне досягнення вчених, які намагалися уникнути зростаючого тиску громадської думки з обох сторін – польської та української. Здавалося, що на такій основі можна було би завершити дискусію на суспільно-політичному рівні, застосувавши християнську засаду “вибачаємо і просимо вибачення”.

Однак зовсім неприйнятним і таким, що ображають національні почуття українців, є спроби представити причини конфлікту як виключно прояв “людожерського”, “отруєного націоналізмом” характеру дій українців, котрі без усякої на то причини “різали” безборонних поляків Волині і Галичини, а також т.зв. Закерзоння. Мушу ствердити, що термінологія і оцінки українсько-польських відносин у роки Другої світової війни дивно різняться. Якщо йдеться про конфлікт на Волині, то вживаються метафоричні терміни “різня”, “винищення польського населення”, “людобуйство” (геноцид), а коли йдеться про винищення українського населення, в тому числі цілих поселень, то говорять “одветові акції” (помста), “пацифікація” і тільки в рідких випадках і не до всіх теренів пограниччя – “війна”¹⁴. Тоді виникає слушне запитання:

¹⁴ У цьому місці наведу тільки два приклади з останніх праць польських істориків, праць добре аргументованих фактографічно, але щодо оцінок (і термінів), то таких, що залишають запитання. Т. Береза в цінній, дуже насиченій фактами монографії щодо розвитку українсько-польських стосунків під час війни в Ярославському повіті Люблінщини відзначив, що конфлікт між українським і польським підпіллям дуже складно визначити однозначно, однак в його розвитку можна віднайти і збройні напади, і елементи “етнічних чисток” із обох сторін (щоправда, державотворчі прагнення українського підпілля автор чомусь іронічно називає “квазі-державою”, хоча на той момент (весна 1945 р.) українські державотворчі наміри вже тривалий час фіксувалися всіма учасниками війни). Та й сам дослідник цілком правильно оцінює ситуацію: “Наприкінці II світової війни (...) прагнення українських націоналістів (створення української держави – Л. З.) зустрілися з готовністю поляків захищати тогочасний, визначений рішеннями Великої Трійки в Тегерані та Ялті, стан посідання”. Підкреслюючи надзвичайно складний і заплутаний характер українсько-польської збройної боротьби в умовах окупації, автор все ж таки уникає терміна “війна”, хоча він буквально напрошується з наведеного ним матеріалу “збройного конфлікту” на вказаному терені (*Bereza T. Wokół Piskorowic. Przyczynek do dziejów konfliktu polsko-ukraińskiego na Zasanu w latach 1939–1945 / T. Bereza. – Rzeszów, 2013. – S. 281–282*). Інший польський автор, М. Зайончковський, у багатій малознаним фактичним матеріалом монографії готовий визнати факт “партизанської війни”, але все одно наполягає на тому, що польське підпіл-

як називати акції винищення українських поселень польським підпіллям (Павлокома, Сагринь, Піскоровіце и т.д.)? “Геноцидом” українського населення? Чи не простіше умістити всі збройні дії українського й польського підпілля в узагальненому терміні “війна”? Така пропозиція безумовно є дискусійною, але важко знайти інший термін для всієї сукупності подій українсько-польських відносин у роки світової війни та без урахування попереднього етапу їх розвитку. Можна зрозуміти польських керівників підпілля часу війни, які цієї війни не хотіли і прагнули лише зберегти територіальний *status quo ante bellum*. Однак треба взяти до уваги також рішучість керівників українського національно-визвольного руху (і не тільки керівників, а й значної маси українського населення пограничних теренів), які розраховували скористатись умовами війни для “другої спроби” національного державотворення.

Останнім часом на перший план вийшло питання жертв українсько-польського конфлікту на Волині і в Галичині в роки Другої світової війни. І тут до обігу ввійшли не тільки фантастичні цифри польських втрат від “рук українських націоналістів”, а й повне ігнорування втрат української сторони, а також результатів досліджень українських учених і нагромаджений ними документальний матеріал. Наведу тільки один приклад: у недавно проведених порівняннях втрат населення в роки Другої світової війни по одному Володимир-Волинському району Волинської області з’ясувалися такі розбіжності – за підрахунками українських дослідників загинуло 1736 або 1347 українців, а за польською дослідницею Е. Семашко – 73 особи, поляків за українськими підрахунками загинуло 1157 або 483, а за польськими – 3329 (йдеться за весь період війни)¹⁵. А. Боляновський на підставі українських, польських і німецьких документів показав, що втрати польського населення в українсько-польському конфлікті на Волині не можуть перевищувати 20 тисяч загиблих¹⁶.

Водночас спроби порахувати докладне число жертв польського та українського населення від рук ОУН і УПА або польського руху опору на Волині, на нашу думку, були марними, оскільки на той час мали місце численні жертви серед поляків та українців, спричинені також діяльністю окупаційної влади, радянських партизанів та кримінальних угруповань тощо. Український історик С. Макарчук переконливо показав, що внаслідок усіх воєнних катаклізмів втрати польського населення Волині склали не більше 50 тис. осіб¹⁷. Але справа не в кількості жертв польської та української сторони в роки Другої світової війни, а в тому, що саме які події відбувалися тоді на теренах українсько-польського пограниччя. Це дає ключ до їх розуміння і оцінки.

ля вдавалося тільки до “одетових” акцій. Але якщо “війна” була (і вона була за “територію”!), то при чому тут “одетове акції” польського підпілля!? (*Zajęczkowski M. Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944 / M. Zajęczkowski. – Lublin; Warszawa, 2015. – S. 427–428*). Подібна аргументація більше нагадує схоластику і казуїстику.

¹⁵ Див.: Українські жертви Волині 1938–1944 рр. у картах і таблицях. Володимир-Волинський район. Польсько-українське протистояння / [упоряд.: О. Голько, О. Тучак, Н. Халак]. – Львів, 2014. – С. 77.

¹⁶ *Боляновський А. Проблема кількості польських жертв Волинської трагедії 1943 р. / А. Боляновський // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2013. – Вип. 6. – С. 129–143.*

¹⁷ *Makarczuk S. Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1947 / S. Makarczuk // Polska–Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1999. – Т. 5. – С. 323.*

Тому у дослідженні цих питань першорядне значення має пояснення, інтерпретація тих подій, які відбувалися на завершальному етапі Другої світової війни, і перші післявоєнні роки на українсько-польському пограниччі. Очевидно, що тут не можна оминати й питання як зовнішніх депортацій українського і польського населення, так і внутрішніх в СРСР і Польщі.

Очевидно, що кількість жертв серед цивільного населення не є головною ознакою українсько-польського конфлікту на пограниччі. Добре відомо, що польське підпілля ще від 1939 р. готувалося до силового недопущення опанування т.зв. “східних кресів” українською стихією. Ще у середині листопада 1941 р. командувач польського підпілля ЗВЗ (Союз збройної боротьби) подав до Лондона докладний аналітичний рапорт про стан польсько-українських стосунків за період із вересня 1939 р. по листопад 1941 р. зі знаменною допискою “передбачення на майбутнє”. Автор рапорту робив висновок, що при наступних спробах повернути Східну Малопольщу (Галичину) доведеться зіткнутися з “опором зміцнілої української стихії” в некорисних для Польщі обставинах, а збройні дії з польського боку тут будуть представлятися як “агресивна війна”. Автор закликав лондонський уряд якомога швидше виробити політику щодо українців, залучити їх представників до польських урядових структур тощо, щоб зняти нагромаджену напругу¹⁸.

Для польської сторони питання утримання Східної Галичини й Волині (“кресів”) у складі відновленої Польщі було позадискусійним. Не уявляючи собі жодних обставин, за яких “креси” могли би відійти від відродженої післявоєнної Польщі, і не беручи до уваги жодних українських прагнень створення на цих землях незалежної Української держави, польські політичні сили, представлені в підпільному Польському Узгоджувальному Комітеті (Polski Komitet Porozumiewawczy), вже в 1942 р. підготували документ “Проект розв’язання українського питання”, в якому однозначно пропонували примусове переселення українців до СРСР як єдино можливий спосіб “умиротворення” українського населення на “кресах”. У документі зазначалося: “Метою радикальної ліквідації українського питання, а тим самим перешкоди у встановленні польсько-російських відносин необхідно прагнути до заключення з Росією (sic! – Л. 3.) (зокрема, радянською Україною) договору про примусовий обмін всього українського населення південно-східних земель на поляків, що проживають в Росії”¹⁹. Польські підпільні структури і керівні чинники в еміграції ретельно готувались до опанування влади на землях колишньої Польської Республіки. Тому навряд чи можна говорити про “безборонність” польського населення, про “неготовність” до відповіді на виступ українських визвольних сил. Справа полягала в іншому: етнічні поляки становили значну меншість на “кресах” і, незважаючи на недосвідченість і помилки керівників ОУН і УПА, не могли чинити серйозного опору українському визвольному рухові²⁰.

¹⁸ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Londyn, 1973. – Т. 2. – S. 137–142.

¹⁹ Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942–1944 / Biblioteka Centrum Dokumentacji Czyny Niepodległościowego. Т. 24: Dokumenty do dziejów stosunków polsko-ukraińskich 1939–1945. – Kraków, 2004. – Т. 2 / [wstęp i opracowanie Lucyna Kulińska i Adam Roliński], dokument 41. – S. 295.

²⁰ Польський дослідник Г. Гришок подає, що в 1942 р. на терені Волині перебувало 305 тис. польського населення, що становило лише 14,6 % всього населення краю. У Східній Галичині

Треба підкреслити, що польське підпілля – як цивільне, так і збройне – на 1942 р. було достатньо розбудованим і потужним, у тому числі й на західноукраїнських землях. На Волині і в Галичині було створено 264 бази польської самооборони, які підпорядковувалися переважно АК і Делегатурі уряду на край (представництво Лондонського еміграційного уряду в окупованій країні). З них 142 бази були в Галичині і 122 – на Волині²¹. Тільки в загонах АК на Волині на кінець 1943 р. було 8 тисяч вояків, а в Галичині – 27,5 тисяч²². Це не рахуючи учасників інших польських підпільних організацій (БХ, НСЗ тощо).

Коли йдеться про т.зв. “відплатні” акції польського підпілля проти українського населення Волині і Галичини, то це не завжди відповідає фактам. Останні дослідження засвідчують, що швидше українці застосовували “відплатні” акції у відповідь на напади польських підпільних формувань. Доведено, що з 8 березня до 1 липня 1943 р. у Волинському воеводстві відбулося 107 нападів на українські села за участю поляків або організованих поляками, було вбито 722 особи (за іншими даними 1091 особа) українців²³. Таким чином, можна стверджувати, що перед “антипольською акцією” була “антиукраїнська акція” польського підпілля.

Фактично, за визначенням польських, українських, німецьких і радянських спостерігачів тогочасних подій, що відображено у відповідних опублікованих документах, у 1939–1947 рр. на землях українсько-польського пограниччя розгорнулася справжня “внутрішня” війна, яка набула жорстоких рис. Почалася ця війна не 1943 р., а у вересні 1939 р. Зокрема, в одній із недавніх публікацій польська дослідниця Е. Семашко слушно звернула увагу на те, що до “різного роду актів терору і вбивств доходило на Волині (а також і в Галичині – Л. З.) вже у 1939 р., майже безпосередньо після вибуху Другої світової війни”²⁴.

Упродовж останнього десятиріччя в польській публіцистиці, а також і в науковій літературі відбулося виокремлення і абсолютизація “антипольської акції” зі всього змісту українсько-польських відносин у роки війни. А головне – стався певний відкат – небажання визнати український національно-визвольний рух рівноправним суб’єктом тогочасних відносин, а, значить, і перенесення українсько-польського конфлікту в рамки внутрішньопольської або внутрішньорадянської справи (за таких умов українських повстанців і український національно-визвольний рух в цілому можна розглядати як “бунт” внутрішніх сепаратистських елементів, які “співпрацювали” з

поляків нараховувалося на той час близько 800 тис. або 19 %. Див.: Gryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948 / G. Gryciuk. – Toruń, 2005. – S. 272, 221–223.

²¹ Komoński E. W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich / E. Komoński. – Toruń, 2013. – S. 437–438.

²² Filar W. Wydarzenia Wołyńskie 1939–1945 ... – S. 183; Pempel S. ZWZ-AK we Lwowie 1939–1945 / S. Pempel. – Warszawa, 1990. – S. 87.

²³ Борщук Я. В. До проблеми польських “відплатних акцій” на (березень – початок липня 1943 р.) / Я. В. Борщук // Український історичний журнал. – 2016. – № 1. – С. 113–132.

²⁴ Siemaszko E. Ludobójcze akcje OUN-UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu / E. Siemaszko // Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944: Fakty i interpretacji / [red. naukowa G. Motyka i D. Libionka]. – Warszawa, 2002. – S. 59.

гітлерівцями). Проте антипольська акція, на мою думку, була лише одним із епізодів “малої війни”, яка розгорнулася під покровом “великої світової війни” між українськими та польськими політичними й мілітарними силами на західноукраїнських землях у 1939 р. за зміну політичної карти цієї частини Європи, війни, яка передбачала виникнення незалежної Української держави. У цій збройній боротьбі (а як можна назвати збройну боротьбу?) лилася кров і гинуло цивільне населення по обидва боки конфлікту. І тому весь цей збройний конфлікт умовно можна назвати і “патріотичним”, і, на жаль, “злочинним”, як є злочином будь-яка війна.

Останнім часом з’явилися нові документальні публікації і дослідження, які засвідчують обопільний характер ворожих дій українців проти поляків та поляків проти українців. Йдеться про двотомну публікацію документів ОУН і УПА про польсько-українські стосунки в роки Другої світової війни та післявоєнний період, підготовлену українським істориком В. В’ятровичем²⁵. Опубліковані в ньому численні документи засвідчують, що українсько-польський конфлікт досить рано, вже в 1941 р., переріс у справжню малу війну, яка, проте, мала різні фази прояву. В одному з документів кінця 1941 р. говорилося: “З обсервації і виступів виникає, що польське підпілля спрямовує свою боротьбу проти німців і проти українців (...) Є очевидним, що поляки поставили на опанування повним можливих місць (...) і треба признати, що мають в тій боротьбі досить великі успіхи”²⁶. У 1942–1944 рр. донесення референтів ОУН із усіх земель, де проживали українці, нагадують донесення з театру воєнних дій. В. В’ятрович опублікував також монографію, яку назвав “Друга польсько-українська війна 1942–1947”, в якій докладно обґрунтував ужиту ним термінологію до розуміння й оцінки складних українсько-польських стосунків у роки великої війни. Наведені ним аргументи в сукупності з двотомником документів дають серйозні наукові підстави розглядати запропоновану й відповідно обґрунтовану ним версію²⁷.

На жаль, донині напруження навколо питань українсько-польського конфлікту не вщухає. Ніхто не прислухається до голосів істориків, котрі закликають залишити проблеми минулого науковцям. Вони все ще продовжують використовуватися в політичній боротьбі, при цьому, найбільше в сучасній Україні, де певні політичні кола та угруповання все українське намагаються видати за “фашистське”, “екстремістське”, “бандерівське”, нехтуючи умовами й обставинами тієї жорстокої епохи, коли відбувалися події світової війни. У цьому можна побачити дію певних стереотипів, створених і поширених в українському й польському інформаційних просторах комуністичними пропагандистами. Однак не тільки ними, а й сучасними ворогами України і демократії. Тому актуальним і затребуваним залишається вивчення явищ формування і побутування в суспільній (та історичній) свідомості застарілих стереотипів, зокрема й щодо українсько-польських стосунків у ХХ століття в суспільній свідомості українців і поляків.

²⁵ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА / [відп. ред. та упоряд. В. В’ятрович]. – Львів, 2011. – Т. 1–2. – 1366 с.

²⁶ Там само. – Т. 1. – С. 149.

²⁷ В’ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947 / В. В’ятрович. – Київ, 2011 (друге видання – 2012 р., 366 с.).

Як видається, українським і польським історикам не можна стояти осторонь спроб нав'язати у своїх країнах і на міжнародній арені односторонню версію українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни. Ця версія повинна бути зрівноваженою поглядом із “іншого боку”. І українського погляду не може забракнути, інакше, як і раніше, “біографію” і справу України, а також і Польщі, будуть розглядати й вирішувати треті держави – і без українців, і без поляків. Ми повинні поважати як прагнення поляків відбудувати свою державу, так і прагнення українців мати свою незалежну державу. Польська державність вже давно відбудована і зміцнена, а українська ще залишає багато питань для роздумів. Прагнення скомпрометувати український національний рух, повісити на нього “злочини проти людства і людяності” жодним чином не провадять до примирення і взаєморозуміння двох сусідніх народів.

Leonid Zashkilnyak. Ukrainian-Polish Relations During World War II: Problems of Interpretation

The author carried out a review of the scientific literature on the problem of Ukrainian-Polish relations during the Second World War, in particular the armed conflict in Volhynia and Galicia. The differences in the Ukrainian and Polish glance at these events are shown. There were made the critical observations on the unilateral nature of the Polish assessment of the conflict, which does not take into account the international environment of its course and the point of view of Ukrainian historians. There was a significant effect of anti-Ukrainian forces in modern Poland, who try to use historical memory to split the Ukrainian-Polish relations in the current environment. The author insists on the qualifications of the Ukrainian-Polish relations during the war, as the Ukrainian-Polish war, and argues in favor of such an assessment.

Key words: Ukrainian-Polish relations, World War II, Volhynia, Galicia, historiography.